

УДК 391 + 746.3

Нікішенко Ю.І.

ДО СПЕЦИФІКИ ПОБУТУВАННЯ ОРНАМЕНТІВ У ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ

Статтю присвячено проблемі побутування орнаментів як окремого явища традиційної культури. Орнамент розглядається як повноцінне культурологічне джерело, що тісно пов'язане з етнічною історією та історією культури своїх творців. Основну увагу звернено на функції, які орнаменти, і зокрема, орнаменти вишивок, виконували у традиційному суспільстві. Насамперед автор зупиняється на світоглядному аспекті народної орнаментики, на походженні й знаковості окремих орнаментальних мотивів.

Говорячи про таке явище як традиційна культура, дослідники мають на увазі цілий комплекс різних ознак, які є характерними для розуміння поняття "традиційна", або ж "етнічна" культура. Сюди можуть входити предметні поняття - житло, одяг, вжиткові речі - і непередметні - світогляд, вірування, усний і письмовий фольклор та ін. Але обов'язково до найголовніших ознак, що визначають обличчя традиційної культури, включають орнаментику, оскільки вона багато може розповісти про історію та культуру народу. Микола Макаренко писав: "Для історика культури орнаментальні форми й мотиви - найвдячніший матеріал для хронологічних студій: на підставі їх дуже точно можна встановити, коли саме ту чи іншу річ зроблено. Вони ж таки певною мірою допомагають визначити й те, звідки якийсь виріб узявсь. Таким чином орнаментация характеризує і добу і настрої людини-майстра. Орнаментация - це, так би мовити, метрика виробу, його пашпорт. Це-тому, що так певно й так правдиво відбиваються в орнаментации всі характерні особливості народу-творця у кожен окремий період його існування" [1]. Яскравий, різноманітний та багатоплановий світ орнаменту нікого не полишає байдужим. Віками відшліфована гармонійність кольорових сполук, плавність ліній, глибока символічність мотивів та знаків роблять орнамент одним із найпопулярніших (а, може, й головних) досягнень традиційної культури українців та українського

традиційного мистецтва. "Важко знайти іншу галузь у мистецтві, що мала б таке багатобічне значення, як орнамент; він одграє дуже показну роллю і в хатньому побуті, і в археології, в архітектурі, в індустрії, в мистецтві" [2].

Справді, в традиційній культурі важко віднайти ще таке явище, яке б так тісно було переплетено з усіма сторонами людського життя, як орнамент, який присутній скрізь: в побуті і в мистецтві, власне, кругом навколо людини. За словами М.С.Кагана, "звільнення від образотворчої конкретності зробило мову орнаменту подібною до мови музики й танку, відкривши йому доступ до вираження найширшої узагальненої (і тим самим порівняно абстрактної) поетичної інформації. Через це в орнаменті, як в музиці й танку, метроритм стає головним структуроутворюючим засобом. По суті, танок є ніби орнаментальним візерунком, що ожив, динамічною орнаментальною композицією, та й в музиці ми часто знаходимо орнаментальну побудову звукової тканини" [3].

Обіймаючи всі сторони людського життя, орнамент в тій чи іншій формі проявляється в усіх аспектах традиційної культури, тому ми зустрічаємо його і в народному образотворчому мистецтві, і у фольклорі. Про орнамент також можна говорити і як про категорію суто етнічну, коли йдеться про світоглядну символіку, рівень етнічних та іншоетнічних рис в культурі. Загалом,

орнаментику цілком можна вважати певним чином оформленим етнічним стереотипом, який проявляється у способі виконання, певних наборах знаків, формі візерунків.

Через таку багатоплановість орнаменту, як явища культурно-мистецького, універсальної його формули поки що не створено. Кожен вкладає в це поняття зміст, що відповідає жанровим і стильовим характеристикам в мистецтві, або певним культурно-філософським поглядам. Відомі визначення орнаменту - це, як правило, різні точки зору, що базуються на конкретних галузях мистецтва. Наприклад, виходячи з принципів станкового мистецтва, орнамент визначають як "систему художніх знаків, образотворчих або абстрактних, яка, надаючи архітектонічний порядок реальній поверхні, не вимагає від глядача включення в інше просторове і духовне середовище" [4]. Коли ж говорять про "орнамент взагалі", "опосередкований", не маючи на увазі його предметності, то іноді вважають, що "орнамент... не створює свого відособленого... художнього світу... він членує аморфне, що не має зримої структури, встановлює масштаб, систему візуального відліку"[5]. Тобто, орнаменту даному випадку може виступати і як засіб організації неконкретного, абстрактного простору у предметне, зрозуміле, можливо, -текстове. Через певні свої особливості, зокрема, через те, що він "цікавиться" саме пластично-кольоровою сутністю тих предметів, які породжують мотив декоративного візерунка" [6], орнамент використовується в різних мистецьких жанрах і може набувати властивостей того жанру, в якому його було створено. Тобто, підхід до орнаменту, способи його дослідження та визначення його функцій цілком залежать від того, який напрям (мистецтвознавчий, етнологічний чи культурологічний) обрано і що саме із характерних рис орнаментики взято за основу. У цій статті ми спробуємо визначити місце орнаментики в народному мистецтві та особливості його побутування в традиційній культурі українців.

Народне мистецтво і, зокрема, орнаментика тісно пов'язані з побутом

соціального середовища своїх творців, відображає їхнє ставлення до оточуючої дійсності, уявлення про прекрасне. Орнаментальне мистецтво кожного народу має певні етнічні риси, що більшою чи меншою мірою подібні до орнаментики інших народів. Будучи елементом традиційної культури, який пов'язаний з історичними долями народу, орнамент є повноцінним джерелом для висвітлення деяких питань етнокультурної історії, протягом кількох тисячоліть орнаментика була найширшою сферою мистецької діяльності, важливим інструментом пізнання складних ритмів і циклів природи. Визнаючи орнамент явищем культурологічно універсальним, ми в його термінах і графічних образах можемо бачити і світогляд, і музику, і естетичні смаки, і багато іншого. Властивості народного орнаменту та місце і роль, які він займає у національній культурі - один з важливих індикаторів якості та оригінальності цієї культури. Витіснення традиційної орнаментики з центру культуротворення на його периферію означає перехід культури на стадію цивілізації, передбачає високий рівень структуризації, формалізації всього процесу життєдіяльності, котрий стає чітко регламентованим і ритмічно повторюваним, майже як орнамент [7].

У народній творчості орнаментация займає важливе місце. За визначенням М. Макаренка, "все мистецтво народу безпосередньо зв'язане з цією ділянкою творчості: або від неї виходить, або до неї простує"[8]. Як цілісна орнаментально-образна система, народне мистецтво формувалося впродовж не одного століття, тож елементи і мотиви орнаменту були відшліфовані в своєму образотворчому плані. Але варіюючись в різних видах народного декоративного мистецтва, вони можуть бути як тотожними щодо змісту й образності, так і відрізнятися, іноді суттєво. Одні й ті самі елементи і мотиви, відтворені в різних матеріалах, різними способами, можуть збігатися, а можуть і не збігатися за конкретними змістовими і образними нюансами. "При студіях над нашим мистецтвом вражає

незвичайне його багатство, незвичайна різноманітність і при тому одна дуже важлива особливість: оздоби одного роду речей ніколи не переносяться просто на другий рід речей, навпаки, кожен окремий рід речей має свою власну, незвичайно гарну й гарно розроблену орнаментуку. Тому, говорячи про українське мистецтво, доводиться обговорювати окремі його галузі й зовсім не можна говорити разом, наприклад, про орнаmentaцію мисок і вишивок. Тут все інше: матеріал і техніка, інші принципи оздоби та інші самі оздоби, зовсім відмінні орнаменти" [9].

Орнаментуку (або ж "орнаментальну творчість") не даремно іноді порівнюють також з музикою і танком. Деякі дослідники народного мистецтва відносять орнаментуку до так званого "образотворчого фольклору", виділяючи його в окремий вид [10]. Так само, як і музика, орнамент підкоряється законам ритму, композиції. Цей досвід передавався із покоління в покоління віками, накопичуючись у народній пам'яті, зберігаючи секрети творчості, що виражались у сталих композиційних системах орнаментів. Як явище мистецьке, орнаментука підкорялася загальним законам розвитку народного мистецтва, зокрема - законам системи композиційних закономірностей. Ми детально зупиняємось на цьому, бо якраз через основні поняття цієї системи, а саме - "канон" і "традицію" - орнамент перестає бути суто мистецьким проявом, він починає діяти як культурологічне джерело. Канон і традиція тісно пов'язані між собою: традиція зберігає і відновлює канон, канон зберігає і відновлює традицію [11]. Під поняттям "канон" в даному разі розглядається комплекс світоглядно-естетичних і художніх концепцій, що поєднують в собі набір характеристик, зокрема, світоглядно-естетичні норми, набір усталених просторових форм, іконографію образів і орнаментальних мотивів, композиційні стереотипи і структури, художньо-технічні рецепти і прийоми виконання [12]. Отже, належачи до різновидів мистецтва, будучи явищем канонічним, орнамент водночас може бути охарактеризований як

своєрідний хранитель етнокультурних традицій, іншими словами, орнаментука справді може виступати як зримий, зафіксований на предметних об'єктах вияв етнічних стереотипів.

Загалом, коли ми звертаємось до взаємовідносин понять "орнаментука" і "культура", то з'ясується, що "орнаментальність" є поняттям ширшим, ніж звичайна система форм або відсторонених образів, а саме - художньо-смысловим виявом основних закономірностей буття" [13]. Тобто, крім суто мистецьких форм побутування орнаментуки, можемо говорити і про форми буттєві. На нашу думку, якраз в цьому і полягає специфічність побутування орнаментуки, "орнаментального фольклору" в традиційній культурі. Говорячи про орнамент як про явище, притаманне народному мистецтву, ми маємо на увазі те, що він є частішою етнічної культури, одним із проявів етнічної психології, образотворчим виявом елементів світогляду. Унікальність орнаментуки полягає в тому, що вона у своїй символіці, у своїй знаковості може об'єднувати всі явища, притаманні традиційній культурі. Через це смыслова значимість орнаменту традиційного народного мистецтва проявляє себе лише в контексті виду, при тому, що елементи і мотиви можуть бути ті самі [14].

Зараз велику увагу приділяють образотворчим (або ж іконографічним) характеристикам орнаменту, оскільки саме вони в наш час виходять на перший план в сфері побутування орнаментуки. Крім того, саме іконографія в орнаментах виявляється більш стійкою до різних впливів, зокрема - моди, іншоетнічних запозичень, світоглядних змін, в даному разі частіше інновації полягали в збільшенні або зменшенні окремих орнаментальних мотивів (власне, новизна полягала скоріше у поширенні нових зображень, зокрема - це рослинно-квіткові орнаменти "брокар", що поширилися разом із вишивкою в техніці "хрестик"). Частіше зміни можна спостерігати в номінативній сфері, що пов'язано з еволюційними процесами в господарчій діяльності, світогляді,

суспільстві. Впродовж століть в українській народній орнаментіці розвивались два головних напрями: геометризація форм, з одного боку, та їх реалістичне відтворення - з іншого. Напівнатуральне господарство й обмежені можливості мистецького обміну та інформації, характерні для традиційного українського суспільства, фактично, до середини ХІХ ст., створили умови, в яких і майстер, і споживач належали до одного соціального середовища. З кінця ХІХ - початку ХХ ст. в народній орнаментіці спостерігається вплив друкованих зразків дня стилізовано-натуралістичного вишивання "хрестиком" квітів, що швидко поширювалось і почало витіснити давні місцеві техніки і візерунки. Натомість традиційні візерунки для вишивок стали запозичувати для різьблення, кераміки. Форми орнаменту поступово подрібнювались, його ритми ставали частими й монотонними, поширилась поліхромність навіть в тих регіонах, де традиційними були монохромність або біхромність. "Стиль, вироблений в одному матеріалі, занадто часто пристосовується до інших матеріалів. Отже, наприклад, ми бачимо геометрійний орнамент на тканині, на дереві, на писанках..." [15].

Таким чином, орнаментика навіть у суто зовнішніх своїх проявах постає не лише як константа, канонічна в іконографічній сфері, але і як таке явище традиційної культури, яке живе тим самим життям, що й традиційне суспільство, підпадаючи під ті зміни, що відбуваються з ним: "орнаментация має в собі силу різних ознак, що ними тая доба, коли вона була з'явилася, одрізняється од іншої: чи попередньої, чи наступної" [16].

Але народна орнаментика, як і все народне мистецтво, не лише відображає естетичні смаки народу та його уявлення про прекрасне. Вона також тісно пов'язана з побутовим укладом соціального середовища своїх творців, відображає їхнє ставлення до дійсності, до оточуючого світу, орнаментальне мистецтво кожного народу має певні етнічні риси, які тією чи іншою мірою можуть бути подібними чи відмінними. Ця подібність (чи відмінність) не є випадковим явищем,

рівень запозиченого залежить від багатьох чинників, зокрема - від розвитку культури, суспільства, частоти та характеру етнокультурних контактів тощо. Будучи елементом культури народу, пов'язаним з його історичними долями, орнамент постає повноцінним джерелом, нарівні з іншими, для виявлення деяких питань етнічної та етнокультурної історії. Тому помилковим буде підхід до орнаментики як до явища суто мистецького. Вона містить в собі велику кількість різноманітної інформації, яка стосується не тільки естетичних уподобань та художніх смаків народу, але й його світогляду, історії. Причому, коли говориться про хронологічні рівні побутування орнаментів, то одразу можна простежити, як змінюється співвідношення різних їхніх функцій, як поступово орнамент полишає світоглядно-духовну сферу і залишається переважно у сфері декоративно-утилітарній.

У сучасній культурі орнамент сприймають головним чином як прикрасу, декор. Але колись цим візерункам надавали важливе значення. На давніх етапах існування людства "орнаментальний візерунок на посудині, на зброї чи на обличчі мисливця - це знак культового змісту, загадковий чи позбавлений змісту лише для невтаємничених" [17]. Загалом, давні умовні знаки мали різне значення. Крім малюнків культового змісту, були й інші: знаки племені, знаки власності, вказівні. Найстійкіше трималися і були поширеними культові знаки. З плином часу їх первісний зміст було забуто і вони перетворились на орнамент. Щоправда, початок становлення орнаменту відносять не до тих часів, коли значення символічних зображень вже почало забуватися, а до більш ранніх. Орнаментальне різьблення ХХ - Х тис. до н.е. є не лише символікою, але й декором; це стосується і прекрасної високохудожньої мальованої кераміки VI - III тис. до н.е. [18]. На думку деяких вчених, виникнення орнаментальних систем пов'язане зі станом переходу від мисливства до землеробства [19]. Цілком можливо, що таке твердження буде справедливим, якщо говорити не про виникнення, а про

становлення чи навіть уніфікацію певних знаково-орнаментальних систем, які зародилися набагато раніше.

Отже, орнаментика виникає на основі графічної символіки, яка мала для людини практичне значення: свого часу вона виражала релігійне осмислення дійсності і застосовувалася для магічного впливу на умови буття. Крім того, в цих зображеннях людина фіксувала і передавала нащадкам різну інформацію. В результаті ці символи набули значення родової пам'яті та зв'язків між членами суспільства. "Частина сюжетів, прикрас і елементів орнаменту явно магічного заклиального характеру виконували свого часу роль замовлянь на процвітання та оберегів від зла. Нашого далекого предка заспокоював і радував вигляд цих оберегів, і звідси, з цієї радості, й народжувалось почуття краси [20]. Коли первинний зміст давніх графем було забуто, ці зображення продовжували використовувати як необхідні, хоча в чому саме полягає їхня необхідність вже не усвідомлювали. Поступово на перший план вийшло суто естетичне їх сприйняття, і їх почали застосовувати як прикраси.

Графічні символи, графем, з'явившись у досить віддалену епоху, призначались для графічної фіксації та інформації. Так поступово виникло спочатку піктографічне, а згодом ієрогліфічне письмо. Поруч із цим склались зображення, що призначались не для розповіді чи повідомлення, а які являли собою умовні знаки, що означали деякі загальні ідеї. Ці символи відігравали роль магічних формул, будучи графічно зафіксованими моліннями, зверненнями до вищих сил. З плином часу їхнє значення переосмислювалось у зв'язку із змінами культових уявлень. Потім, через тисячоліття, було забуто і вторинний зміст цих символів. Але їх продовжували використовувати, оскільки ці малюнки було освячено традицією [21]. Річ у тім, що культова символіка є надзвичайно стійким елементом культури. Можуть змінюватись звичаї, одяг та інші елементи матеріальної культури, але символи

зберігаються тисячоліттями, лише дещо трансформуючись, а іноді залишаючись зовсім без змін. В умовах стійкого побутового укладу в ті часи, що передували становленню цивілізації, ці мотиви традиційно передавалися і ретельно відтворювалися з покоління в покоління. Через це "народний орнамент являє собою відносно стійкий елемент художньої культури, що зберігся впродовж багатьох століть і навіть тисячоліть [22]. Навіть при змінах у культово-ідеологічних сферах давня символіка залишалась досить стабільною, наприклад, в орнаментиці східних слов'ян і, зокрема, українців, майже до кінця ХІХ ст. в орнаментах зберігались давні язичницькі символи, незважаючи на багатовікове панування християнства.

Орнамент, отже, походить із сфери сакральних знаків та символів, які були одним із найстійкіших надбань традиційної культури. Орнамент на ритуальних речах, зброї, одязі та прикрасах ставав фактором перенесення людини в центр світових подій. З цими візерунками та зображеннями община чи плем'я одержувала свій космогонічний простір із визначеними у ньому буттєво-ціннісними факторами взаємодії людського начала і природного середовища [23]. Відгомін цього можемо зустріти в слов'янському обрядовому фольклорі, зокрема - в українців. Тут орнаментовані вироби (наприклад одяг, тканини та інші речі) та сам процес їх виготовлення та орнаментациї (ткання, шиття, вишивання) виглядає як певне ритуальне дійство, іноді це навіть набуває вигляду мандрівки у потойбічне (або ж зв'язку із потойбічним світом). Наприклад, в українських обрядових піснях зустрічаємо:

"Ой на Дунаю, на бережечку,
Стояла золота корабійка,
В тій корабійці красная панна
Шила брату вишивала кошульку.
На ковнірці - зоря й місяць,
На пазушках - райські пташки,
На рукавцях - сивці-голубці,
А на придолі - тури й олені..."[24]

"Не угинайся буковий мосте,
Через тебе йдуть тури та олені,
На тих оленях високий терем,
А в тим теремі красна панна,
Шила-вишивала отцу кошулю,
Коло ковнірця - яснії зорки,
На пазушках - ясний місяць,
А у полах - сиві голуби..." [25]

В цих уривках, крім теми вишивання, ми бачимо також усі атрибути, пов'язані з темою переходу та зв'язків із потойбічним: вода (ріка), корабель, міст - все те, що у фольклорі символізує подорож із "цього" світу в "той", або ж перехідний стан. У другому фрагменті пісні ця тема підсилена наявністю сакральних тварин (тури й олені), що через міст переносять дівчину, яка вишиває. Цікаво, що в обох випадках у вигляді орнаменту на одязі називають сакральні предмети - зорі, місяць, птахів, оленів. Тобто ми можемо бачити тісний зв'язок орнаментики (в даному випадку - на одязі) із світоглядною сферою.

Наявність і рівень поширення тих чи інших орнаментальних мотивів у декоративному мистецтві народу може розповісти про його далеких предків, про етнокультурні зв'язки в епоху його праісторії. В культовій символіці зафіксовані найдавніші шари духовної культури даної етнічної спільності.

Щоправда, стійкість релігійно-ідеологічних уявлень і пов'язаних з ними символів досить відносна. Мало місце змішання звичаїв та ідей, відбувались "культурні вторгнення" і "культурні змішання".

Враховуючи той факт, що на декоративні та символічні форми мали вплив культурні запозичення, в процесі дослідження орнаментики народу важливо виділити автохтонні риси. Адже одні орнаментальні мотиви, які поширені зараз і здаються на перший погляд характерними для даного етапу, могли з'явитися у нього в пізні часи, а інші, начебто непоказні, можуть виявитися свідками тисячолітньої традиції [26].

Отже, орнаментика, як культурно-мистецьке явище, виникає у надзвичайно віддалену від нас епоху. На ранніх етапах свого існування вона більшою мірою належала до області культової, входячи до середовища сакральних знань. Знаки орнаментів несли в собі велику кількість різнопланової за характером інформації, яку зараз ми не можемо сприйняти повністю, оскільки "один і той самий символ міг в різні культурно-історичні епохи мати різну семантику" [27]. Але й та доля знань, що стає доступною завдяки розкриттю окремих знаків і функцій орнаменту, відкриває величезний простір для досліджень в галузі етнічної історії, історії культури, історії народного мистецтва. Орнаментика в традиційній культурі відігравала надзвичайно важливу роль, акумулюючи в собі надбання народу в галузі мистецтва та його знання про оточуючий світ. Перейшовши в наш час майже остаточно в сферу декоративного, народний орнамент, однак, зберігає в собі ще багато загадок та інформації про далеке минуле нашого народу, його етнічну історію та культуру.

1. *Макаренко М.* Передмова од редактора // *Павлуцький Г.* Історія українського орнаменту. - К. : Видавництво ВУАН, 1927. - С.5.
2. *Павлуцький Г.* Історія українського орнаменту. - К. : Видавництво ВУАН, 1927. - С.9.
3. *Каган М. С.* Морфологія мистецтва. - Л. : Искусство, 1972. - С.225.
4. *Герчук Ю.* Структура и смісл орнамента//Декоративное искусство СССР.- 1979.-№1.-С.31.
5. Там само.-С.33.
6. *Каган М. С.* Вказ. праця. - С.225.
7. *Селівачов М.Р.* Українська народна орнаментика ХІХ-ХХ ст. (іконографія, номінація, стилістика): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. -- К., 1996. - С. 1.
8. *Макаренко М.* Вказ.праця. - С.5.

9. Щербаківський В. Українське мистецтво. - К.: Либідь, 1995. - С. 103.
10. Українська художня культура. - К.: Либідь, 1996. - С. 204.
11. Бернштейн В.М. Традиция и канон: два парадокса // Критерии и сухшения. - М: Наука, 1986. - С. 192.
12. Антонович Є. А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М. Є. Декоративно-прикладне мистецтво. - Львів: Світ, 1993. - С. 243.
13. Найден О. Орнамент українського народного розпису. - К.: Наукова думка, 1989. - С. 41.
14. Там само. - С. 42.
15. Павлуцький Г. Вказ. праця. - С. 5.
16. Макаренко М. Вказ. праця. - С. 5.
17. Каган М. С. Вказ. праця. - С. 190.
18. Голан А. Миф и символ. - М., 1994. - С. 7.
19. Найден О. Мотиви походження та функції мистецтва в українському фольклорі // Мистецтво та етнос/Культурологічний аспект. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 57.
20. Рыбаков Б. А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси. - М., - Л.: Искусство, 1951. - Т. 2. - С. 399.
21. Голан А. Вказ. праця. - С. 8.
22. Иванов С.В. Орнамент народов Сибири как исторический источник. - М. -Л., 1963. - С. 23.
23. Найден О. Мотиви походження та функції мистецтва в українському фольклорі // Мистецтво та етнос/Культурологічний аспект. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 55.
24. Золотослов. - К.: Дніпро, 1988. - С. 172.
25. Там само. - С. 172-173.
26. Голан А. Вказ. праця. - С. 8.
27. Там само. - С. 247.

Yulia Nikishenko

PECULARITIES OF FUNCTIONS OF ORNAMENTS IN TRADITIONAL CULTURE

This article is devoted to the problem of ornaments in the traditional culture. Ornament was taken as a culturological source that is closely connected with the ethnical and cultural history of its creators. The main attention is concentrated on the functions of the ornaments and ornaments of embroidery in the traditional community. The author pays main attention to the outlook aspect of ornaments and to the possible reasons and sources of appearance of ornaments as a separate phenomenon of the traditional culture.